

## نقش صنعت فرهنگی بر توسعه فرهنگی، با تاکید بر کتاب و کتابخوانی

دکتر سیدرضا صالحی امیری\*

زهره حسین زادگان\*\*

### چکیده

این مقاله با هدف بررسی نقش صنعت فرهنگی در توسعه فرهنگی انجام گرفته که سعی نموده است بیشترین تاکید آن بر مقوله کتاب و کتابخوانی باشد. در این پژوهش به منظور یافتن مدل‌ها و راهکارهای مدیریتی توسعه فرهنگ کتابخوانی در ایران می‌باشد. در این پژوهش اطلاعات به دست آمده از پرسشنامه‌های توزیع شده در بین ناشران کتاب شهر تهران به روش پیمایشی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و با ارائه یافته‌های توصیفی و استنباطی به این نتیجه رسیده است که در زمینه افزایش میزان کتابخوانی، نظام اقتصادی تقریباً نقشی ندارد، نظام اجتماعی نقش ضعیفی ایفا می‌کند و نظام مدیریتی و نظام آموزشی نقش زیادی دارند.

### کلید واژه‌ها

صنعت فرهنگی، توسعه فرهنگ کتاب و کتابخوانی

---

\* عضو هیئت علمی واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی  
\*\* کارشناس ارشد رشته مدیریت فرهنگی از واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

## مقدمه

شمار بیشتری از افراد یک جامعه در حیات فرهنگی شریک گردند.

در هر حال در رساله‌ی حاضر؛ به خلاصه‌ترین بیان، بازگشت به سرچشمه‌های اصیلی مد نظر است که هرگونه برنامه عملی برای توسعه فرهنگی بدون بازیافت و ملحوظ داشتن آن‌ها از کار آمدی توانمند و دیرپا بی‌بهره خواهد بود. این که کتاب و صنعت نشر در کشورهای پیشرفته مغلوب، هجوم تصاویر نشده است ابتدا این فرضیه را به ذهن متبادر می‌کند که قلم و نوشتار و در نتیجه انگیزه‌های درونی گرایش به آن‌ها باید ذاتاً با رسانه‌های تصویری تفاوت داشته باشند. این امر همچنین این امید را به ما می‌دهد که این فرآورده اصیل فرهنگی در شرایط عادلانه‌تری بتواند از پس رویارویی با صنعت فرهنگ مجهز غرب برآید. به لحاظ نظری چنان‌که گفته شد فرهنگ در هر حال متضمن عناصر خیر و شر است. این نوشتار، توضیح این دو سویگی فرهنگ و صنعت فرهنگ را به خواننده بدهکار است. حاصل آن‌که کتاب، فرآورده‌ای فرهنگی است و فرهنگ زائیده نوع خاصی از هستی است که تنها به انسان تعلق دارد و او را از طبیعت و موجودات زنده‌ی غیرانسانی متمایز می‌کند؛ بنابراین اگر بناست که میل به کتابخوانی برانگیخته شود مقدم بر اقدامات بیرونی است یا دست کم همزمان با این اقدامات باید این اشتیاق درونی، برانگیخته شود و صنعت فرهنگ ممد این برانگیزش باشد نه مخل آن؛ بنابراین مهم‌ترین هدفی که در این مجال جستجو می‌شود، یافتن راهی است برای خالص کردن فرهنگ از هر آنچه گوهر اندیشگی فرهنگ را در معرض گزند و انحراف قرار می‌دهد. تأکید بر کتاب و کتابت در این رساله به هیچ وجه امری نیست که به اجبار به آن افزوده شده باشد بلکه این تأکید، نتیجه‌ی منطقی جستجوی هدف فوق است. کوششی که در این رساله برای تبیین و تحلیل تفاوت ذاتی کتاب با دیگر رسانه‌ها صورت گرفته

اصطلاح Kulturindustrie را که در انگلیسی culture industry و در فارسی به «صنعت فرهنگ» و گاه به «صنعت فرهنگ‌سازی» ترجمه می‌شود، نخستین بار در سال ۱۹۴۴ تئودور آدورنو و ماکس هورکهایمر در کتاب دیالکتیک روشنگری به شکل نظریه‌ای انتقادی درباره تأثیر مردم‌فریبانه‌ی شیوه تولید و مصرف کالاهای فرهنگی مربوط به رسانه‌های تکنیکی مورد بحث قرار دادند. امروزه این اصطلاح در تحقیقات فرهنگی، کاربردی گسترده دارد که نه تنها به نظریه‌ی آدورنو و هورکهایمر منحصر نمی‌شود بلکه الزاماً مفهوم منفی نیز ندارد. تعریف یونسکو از این اصطلاح، عناصری چون تولید صنعتی و تکثیر انبوه کالاهای خدمات فرهنگی (چنان که در صنعت نشر و تجارت آثار موسیقی ملاحظه می‌شود) و همچنین رسانه‌های وابسته به سرمایه‌گذاری‌های کلان و تولید تکنولوژیک جمعی ملازم با تقسیم کار (مانند رادیو، ویدیو و تلویزیون) را شامل می‌شود بی‌آن که جنبه‌ای منفی به عنوان آنچه ذاتی صنعت فرهنگ باشد در آن گنجانده شده باشد. «صنعت فرهنگ هنگامی موجودیت می‌یابد که کالاهای خدمات فرهنگی در راستای اهداف صنعتی و تجاری، یعنی در مقیاس وسیع و هماهنگ با راهبردی مبتنی بر توجهات اقتصادی و نه هر گونه توجهی به توسعه فرهنگی تولید و باز تولید و ذخیره و توزیع می‌شوند.» (یونسکو، ۱۹۸۲)

صنعت فرهنگ امروزه ابزار ضروری توسعه فرهنگی است، اعم از این‌که این توسعه، متوجه مقاصد انسانی باشد یا برعکس در جهت اشاعه سلطه‌طلبانه و سودجویانه یک فرهنگ خاص باشد. توسعه فرهنگی بیش از هر چیز این مقصد را در نظر دارد که دامنه و گستره‌ی انتشار فرهنگ بیش‌تر شود و

است از آن روست که کتابخوانی به ویژه در قلمرو علوم انسانی بی‌واسطه‌ترین پاسخ به تفکر است و تفکرانگیزی مقدم‌ترین ثمره‌ی کتابخوانی است. برعکس، فقر تفکر و زاید شدن اندیشه‌ی اصیل، مهم‌ترین عامل گریز از مطالعات جدی و سهل‌اندیشی در پژوهش‌های نظری است.

### بیان مسئله

نیاز به مطالعه و کتاب خواندن از نیاز به دانایی سرچشمه می‌گیرد و منشأ آن هم پرسشگری است. هنگامی که پرسشی در ذهن ایجاد می‌شود، ما رجوع به زمینه‌ها می‌کنیم و برای یافتن پاسخ، نگاه و ارزیابی مجددی در اطراف واقعیت‌ها و تجارب انجام می‌دهیم؛ تجربیاتی که به همه بشریت تعلق دارد. عمر هیچ فردی آن قدر کفایت نمی‌دهد که همه چیز را شخصاً تجربه کند. لذا برای بهره‌گیری از تجارب دیگران و افزودن خزانه دانایی خود، طبعاً به سمت کتاب و مطالعه پیش می‌رویم. هنگامی که می‌خواهیم با هویت فرهنگ و گذشته خود ارتباط برقرار کنیم به این سمت حرکت می‌کنیم.

اصولاً توسعه و کمال هر جامعه و رشد حیات اجتماعی، معلول علل و عواملی است که از جمله آنها مسئله کتاب و کتابخوانی است. کتاب و کتابخوانی در رشد فرهنگی جامعه در ارتقای بنیه ادبی، اعتقادی و اخلاقی جامعه نقش به‌سزایی دارد. یکی از بهترین ابزارهای کمال بشر، کتابخوانی است و مآنوس شدن با آثار دانشمندان و تحقیقات گذشتگان است. اصولاً کتاب مهم‌ترین منتقل‌کننده فرهنگ، تمدن و آثار فکری گذشتگان به نسل آینده و حاضر است و می‌بینیم که در دین مقدس اسلام هم به این مسئله اهتمام خاصی مبذول شده است. نام کتاب آسمانی ما قرآن است. قرآن از ماده «قرا» به معنی خواندن است. در قرآن واژه کتاب ۲۳۰ بار به کار رفته است که ۴۹ بار آن درباره قرآن مجید و سایر کتب آسمانی است.

همیشه کتاب‌ها یکی از ابزار تکامل جوامع بشری بوده و خواهند بود با اینکه وسایل دیگری هم کشف شده است ولیکن کتاب جای خودش را حفظ کرده و منزلت خودش را از دست نداده است. در این مقاله با توجه به این مطلب که درصدد بررسی و تبیین نقش صنعت فرهنگی بر توسعه فرهنگی می‌باشیم با تمرکز بر کتاب و کتابخوانی بدان پرداخته و در صدد پاسخگویی به این سؤال مهم خواهیم بود که صنعت فرهنگی با تأکید بر کتاب و کتابخوانی چه نقشی در توسعه فرهنگی کشور بر عهده خواهد داشت؟

### اهداف تحقیق

- (۱) وضعیت سنجی و ارزیابی میزان گرایش به کتاب و کتابخوانی در ایران
- (۲) آسیب‌شناختی صنعت فرهنگی با تأکید بر کتاب و کتابخوانی
- (۳) ارائه مدل راهبردها و راهکارهای گسترش صنعت فرهنگ در ایران (با تأکید بر کتاب و کتابخوانی)
- (۴) ارائه برنامه‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت در عرصه گسترش کتاب و کتابخوانی در ایران

### سؤالات تحقیق

#### سؤال اصلی

مدل‌ها، راهبردها و راهکارهای مدیریت مطلوب توسعه و گسترش فرهنگ کتاب و کتابخوانی در ایران کدام است؟

#### سؤالات فرعی

- (۱) آسیب‌های ناشی از عدم گرایش به فرهنگ کتاب و کتابخوانی کدام است؟ (آسیب‌های نظری - روشی - ساختاری و اقتصادی - سیاسی)

۶) به نظر می‌رسد نظام آموزشی در افزایش میزان کتابخوانی مؤثر می‌باشد.

### روش تحقیق

تحقیق حاضر از نظر هدف کاربردی می‌باشد و از نظر نوع روش تحقیق توصیفی (پیمایشی) خواهد بود. از این روش برای بررسی توزیع ویژگی‌های یک جامعه استفاده می‌شود. گردآوری اطلاعات موردنیاز تحقیق، یکی از مراحل اساسی آن است. در این پژوهش گردآوری اطلاعات هم از طریق روش‌های کتابخانه‌ای و هم از طریق روش‌های میدانی صورت گرفته است. در مطالعات کتابخانه‌ای با توجه به توصیفی بودن روش تحقیق، ادبیات تحقیق، بیان موضوع و اهمیت موضوع، مطالعه شده است. در مطالعات میدانی که از طریق پرسشنامه صورت گرفته است، تعدادی سؤال درباره متغیرهای مورد سنجش در تحقیق تهیه گردید به گونه‌ای که بتوان اطلاعات موردنظر را از جامعه یا نمونه مورد مطالعه گردآوری کرده و مطابق با اهداف تحقیق «نقش صنعت فرهنگی در توسعه فرهنگی» پرداخته بشود.

در رابطه با روایی و پایایی پرسشنامه‌ها نیز در گام نخست اعتبار داده‌های جمع‌آوری شده محک زده شد تا مشخص گردد اطلاعات استخراج شده از پرسشنامه تا چه میزان با واقعیت‌های اجتماعی تطبیق دارند. برای این منظور ضریب آلفای کرونباخ محاسبه گردید.

### جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری مورد مطالعه در این پژوهش، ناشران کتاب، در شهر تهران می‌باشند که با توجه به هماهنگی به عمل آمده با استاد راهنما و مشاور، از بین آنها نمونه‌ای با اندازه ۴۰ نفر انتخاب و سپس پرسشنامه‌ها میان این ۴۰ نفر توزیع گردیده است.

۲) نقش مدیران فرهنگی در گسترش فرهنگ کتاب و کتابخوانی چیست؟

۳) نقش نظام ساختاری در توسعه فرهنگ کتاب و کتابخوانی چیست؟

۴) نقش رسانه‌های صوتی و تصویری در گسترش فرهنگ کتاب و کتابخوانی کدام است؟

۵) نظام اقتصادی چه نقشی در توسعه فرهنگ کتاب و کتابخوانی دارد؟

۶) نظام اجتماعی چه نقشی در توسعه فرهنگ کتاب و کتابخوانی بر عهده دارد؟

۷) نقش نظام آموزش در توسعه فرهنگ کتاب و کتابخوانی کدام است؟

۸) چه راهکارهایی را برای گسترش و توسعه فرهنگ کتاب و کتابخوانی می‌توان ارائه نمود؟

### فرضیه های تحقیق

#### فرضیات اصلی

۱) به نظر می‌رسد کتاب و کتابخوانی در ایران دستخوش چالش‌های جدی است.

۲) به نظر می‌رسد افزایش کتابخوانی در ایران نیازمند به کارگیری راهبردهای جدید می‌باشد.

#### فرضیات فرعی

۱) به نظر می‌رسد مدیران فرهنگی در افزایش میزان کتابخوانی اثرگذار می‌باشند.

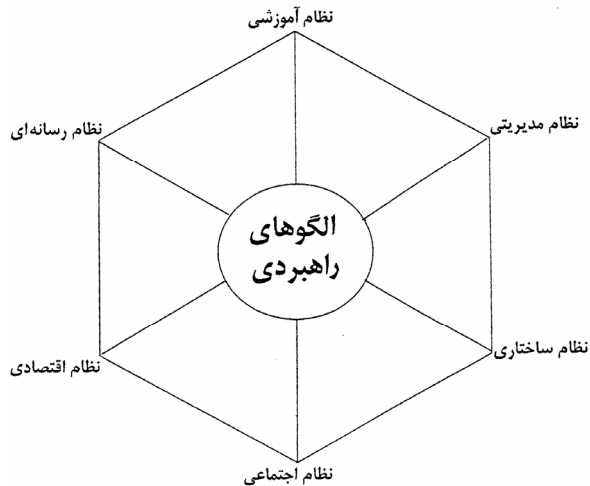
۲) به نظر می‌رسد نظام ساختاری در افزایش میزان کتابخوانی مؤثر می‌باشد.

۳) به نظر می‌رسد رسانه‌های صوتی و تصویری در افزایش میزان کتابخوانی مؤثر می‌باشند.

۴) به نظر می‌رسد نظام اقتصادی در افزایش میزان کتابخوانی مؤثر می‌باشد.

۵) به نظر می‌رسد نظام اجتماعی در افزایش میزان کتابخوانی مؤثر می‌باشد.

## روش تجزیه و تحلیل اطلاعات



### تجزیه و تحلیل اطلاعات

در این بخش با بهره‌گیری از تکنیک‌های آماری مناسب که با توجه به نوع متغیر (کمی) و مقیاس اندازه‌گیری (نسبی) داده‌ها سازگاری دارد، اطلاعات جمع‌آوری شده، دسته‌بندی و تجزیه و تحلیل گردید. محقق ابتدا با استفاده از آمار توصیفی، اطلاعات جمع‌آوری شده را با تهیه جدول توزیع خلاصه کرده و به کمک نمودار نشان داده است و با استفاده از آمار استنباطی، به این سوال پاسخ داده شد که آیا نظر جامعه نمونه بیانگر نظر

در تحلیل استنباطی، همواره محقق با جریان نمونه‌گیری و انتخاب یک گروه کوچک موسوم به نمونه از یک گروه بزرگ‌تر موسوم به جامعه آماری یا جمعیت اصلی سر و کار دارد پژوهشگر به وسیله داده‌ها و اطلاعات حاصله از نمونه به برآورد و پیشگویی ویژگی‌های جمعیت مورد مطالعه می‌پردازد. پیش از انجام آزمون فرضیه‌ها ابتدا اعتبار داده‌های جمع‌آوری شده محک زده شده است تا مشخص گردد اطلاعات استخراج شده از پرسشنامه تا چه میزان با واقعیت‌های اجتماعی تطبیق دارد. برای این منظور ضریب آلفای کرونباخ محاسبه گردید.

اطلاعات گردآوری شده در راستای فرضیات هشتگانه تحقیق صورت گرفته است که در آن متغیرهای نظام آموزش، نظام مدیریتی، نظام رسانه‌ای، نظام ساختاری، نظام اقتصادی و نظام اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته شده‌اند و در نهایت پس از آزمون فرضیات، راهکارهای مطلوب جهت توسعه فرهنگ کتاب و کتابخوانی نیز در راستای این متغیرها ارائه گردیده است.

### آمار توصیفی

محقق برای جمع‌آوری اطلاعات خام (دیدگاه و نظرات جامعه آماری) اقدام به توزیع پرسشنامه بین نمونه جامعه مورد بررسی نموده است که از تعداد ۵۰ پرسشنامه توزیع شده فقط تعداد ۳۰ پرسشنامه تکمیل و به محقق عودت داده شد که در ذیل جدول دموگرافیک جامعه پژوهش آمده است.

### مدل تحلیلی تحقیق

برای ارتقاء و گسترش فرهنگ کتاب و کتابخوانی نیازمند تحول و بازنگری در مدل‌های مدیریتی راهبردی و نظام‌های رسانه‌ای آموزشی، ساختاری، اقتصادی و اجتماعی می‌باشیم.

(۱) به نظر شما تا چه حد ایجاد سازوکارهای مناسب برای دسترسی همگانی به کتاب می‌تواند موجب افزایش کتابخوانی شود؟

جدول شماره (۱)

سوال ۱	فراوانی	درصد	درصد
خیلی کم	*	*	*
کم	۸	۲۶,۷	۲۶,۷
متوسط	۱۴	۴۶,۷	۷۳,۳
زیاد	۸	۲۶,۷	۱۰۰,۰
خیلی زیاد	*	*	*
جمع	۳۰	۱۰۰	*

(۳) به نظر شما تا چه حد حمایت از نویسندگان کتاب در فرایند چاپ کتاب می‌تواند موجب افزایش کتاب و کتابخوانی شود؟

جدول شماره (۳)

سوال ۳	فراوانی	درصد	درصد فراوانی
خیلی کم	۳	۱۰,۰	۱۰,۰
کم	۱۱	۳۶,۷	۴۶,۷
متوسط	۵	۱۶,۷	۶۳,۳
زیاد	۸	۲۶,۷	۹۰,۰
خیلی زیاد	۳	۱۰,۰	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰,۰	*

با توجه به جدول شماره (۱)، توزیع فراوانی فوق؛ ۲۷ درصد جامعه مورد بررسی، بر این باورند که ایجاد ساز و کار مناسب برای دسترسی به کتاب، تاثیر کمی بر افزایش کتابخوانی دارد و ۴۷ درصد جامعه نمونه، این تاثیر را در حد متوسط و مابقی نیز زیاد ارزیابی نمودند.

(۲) به نظر شما پاسخگوئی مطلوب به نیاز به کتاب توسط صنعت چاپ و نشر کتاب تا چه حد می‌تواند در میزان مطالعه کتاب موثر باشد؟

جدول شماره (۲)

سوال ۲	فراوانی	درصد	درصد فراوانی
خیلی کم	*	*	*
کم	۵	۱۶,۷	۱۶,۷
متوسط	۳	۱۰,۰	۲۶,۷
زیاد	۲۲	۷۳,۳	۱۰۰,۰
خیلی زیاد	*	*	*
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره (۳)، توزیع فراوانی فوق؛ ۱۰ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که حمایت از نویسندگان کتاب در فرایند چاپ کتاب تاثیر خیلی کمی بر افزایش کتابخوانی دارد، ۳۷ درصد جامعه نمونه این تاثیر را کم ۱۷ درصد در حد متوسط، ۱۷ درصد جامعه نمونه، این تاثیر را زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

(۴) به نظر شما تا چه اندازه ایجاد مراکز فرهنگی با امکانات لازم جهت ارائه و مطالعه کتاب می‌تواند به افزایش کتابخوانی کمک نماید؟

جدول شماره (۴)

سوال ۴	فراوانی	درصد	درصد فراوانی
خیلی کم	*	*	*
کم	۵	۱۶,۷	۱۶,۷
متوسط	۶	۲۰,۰	۳۶,۷
زیاد	۱۱	۳۶,۷	۷۳,۳
خیلی زیاد	۸	۲۶,۷	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰,۰	*

با توجه به جدول شماره (۲)، توزیع فراوانی فوق؛ ۱۷ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که پاسخگوئی مطلوب به نیاز به کتاب توسط صنعت چاپ و نشر کتاب تاثیر کمی بر افزایش کتابخوانی دارد و ۱۰ درصد جامعه نمونه این تاثیر را در حد متوسط و مابقی نیز زیاد ارزیابی نمودند.

جدول شماره (۶)

سوال ۶	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	*	*	*
کم	۳	۱۰,۰	۱۰,۰
متوسط	۶	۲۰,۰	۳۰,۰
زیاد	۶	۲۰,۰	۵۰,۰
خیلی	۱۵	۵۰,۰	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره (۶)، توزیع فراوانی فوق، ۱۰ درصد جامعه مورد بررسی؛ بر این باورند که ایجاد مراکز فرهنگی با امکانات لازم جهت ارائه و مطالعه کتاب تاثیر کمی برافزایش کتابخوانی دارد، ۲۰ درصد جامعه نمونه، این تاثیر را در حد متوسط، ۲۰ درصد زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

(۷) نظام آموزش و پرورش تا چه اندازه می تواند در میزان کتابخوانی دانش آموزان موثر باشد؟

جدول شماره (۷)

سوال ۷	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	*	*	*
کم	*	*	*
متوسط	۳	۱۰,۰	۱۰,۰
زیاد	۱۷	۵۶,۷	۶۶,۷
خیلی زیاد	۱۰	۳۳,۳	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره (۷)، توزیع فراوانی فوق، ۱۰ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که نظام آموزش و پرورش تاثیری در حد متوسط برافزایش کتابخوانی دارد، ۵۷ درصد جامعه نمونه، این تاثیر را زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

با توجه به جدول شماره (۴)، توزیع فراوانی فوق، ۱۷ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که ایجاد مراکز فرهنگی با امکانات لازم جهت ارائه و مطالعه کتاب، تاثیر کمی برافزایش کتابخوانی دارد، ۲۰ درصد جامعه نمونه، این تاثیر را در حد متوسط، ۳۷ درصد جامعه نمونه این تاثیر را زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

(۵) تا چه میزان چاپ کتب متناسب با اولویت بندی نیازهای مردم می تواند در مطالعه کتاب موثر باشد؟

جدول شماره (۵)

سوال ۵	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	*	*	*
کم	*	*	*
متوسط	۱۱	۳۶,۷	۳۶,۷
زیاد	۱۷	۵۶,۷	۹۳,۳
خیلی زیاد	۲	۶	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰,۰	*

با توجه به جدول شماره (۵)، توزیع فراوانی فوق، ۳۷ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که چاپ کتب متناسب با اولویت بندی نیازهای مردم می تواند در حد متوسط برافزایش کتابخوانی موثر باشد، ۵۷ درصد جامعه نمونه، این تاثیر را زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

(۶) از نظر شما چاپ کتاب متناسب با ترکیب سنی جمعیت کشور تا چه اندازه می تواند موجبات افزایش کتابخوانی را فراهم کند؟

۸) نظام آموزش عالی تا چه میزان می‌تواند در

میزان کتابخوانی دانشجویان موثر باشد؟

جدول شماره (۸)

سوال ۸	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	*	*	*
کم	۳	۱۰,۰	۱۰,۰
متوسط	۵	۱۶,۷	۲۶,۷
زیاد	۱۲	۴۰,۰	۶۶,۷
خیلی زیاد	۱۰	۳۳,۳	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره ۸، توزیع فراوانی

فوق، ۱۰ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که نظام آموزش عالی تاثیر کمی برافزایش کتابخوانی دارد، ۱۷ درصد جامعه نمونه این تاثیر را در حد متوسط، ۴۰ درصد زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

۹) تا چه اندازه در نظام آموزشی به ارایه

مطلب در ارتباط با مطالعه کتاب پرداخته شده است؟

جدول شماره (۹)

سوال ۹	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	۱۱	۳۶,۷	۳۶,۷
کم	۱۱	۳۶,۷	۷۳,۳
متوسط	۸	۲۶,۷	۱۰۰,۰
زیاد	*	*	*
خیلی زیاد	*	*	*
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره ۹، توزیع فراوانی

فوق، ۳۶ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که در نظام آموزشی نسبت به ارائه مطلب در ارتباط با مطالعه کتاب تلاش بسیار کمی نموده است، ۳۷ درصد جامعه نمونه این تلاش را کم و مابقی نیز در حد متوسط ارزیابی نمودند.

۱۰) تا چه میزان سهم کتاب در سبد کالایی

خانوار متأثر از قیمت کتاب می‌باشد؟

جدول شماره (۱۰)

سوال ۱۰	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	*	*	*
کم	۱۳	۴۳,۳	۴۳,۳
متوسط	۵	۱۶,۷	۶۰,۰
زیاد	۹	۳۰,۰	۹۰,۰
خیلی زیاد	۳	۱۰,۰	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره ۱۰، توزیع فراوانی

فوق، ۴۳ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که قیمت کتاب تاثیر کمی بر سهم کتاب در سبد کالایی خانوار دارد، ۱۶ درصد جامعه نمونه این تاثیر را در حد متوسط، ۳۰ درصد جامعه نمونه این تاثیر را زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

۱۱) به نظر شما تا چه اندازه پرداخت یارانه

به کتب چاپی می‌تواند در افزایش مطالعه کتاب موثر باشد؟

جدول شماره (۱۱)

سوال ۱۱	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	۳	۱۰,۰	۱۰,۰
کم	۸	۲۶,۷	۳۶,۷
متوسط	۱۰	۳۳,۳	۷۰,۰
زیاد	۶	۲۰,۰	۹۰,۰
خیلی زیاد	۳	۱۰,۰	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره ۱۱، توزیع فراوانی

فوق، ۴۳ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که پرداخت یارانه به کتب چاپی تاثیر کمی بر افزایش



با توجه به جدول شماره ۱۳، توزیع فراوانی فوق، ۳۶ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که کارکرد صدا و سیما در معرفی کتب چاپی بسیار ضعیف می باشد، ۳۷ درصد جامعه نمونه این تاثیر کم و ۱۰ درصد جامعه نمونه در حد متوسط ۱۰ درصد جامعه نمونه این تاثیر زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

(۱۴) به نظر شما صدا و سیما تا چه اندازه می تواند در افزایش فرهنگ کتابخوانی نقش داشته باشد؟

جدول شماره (۱۴)

سوال ۱۴	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	*	*	*
کم	*	*	*
متوسط	۶	۲۰,۰	۲۰,۰
زیاد	۱۱	۳۶,۷	۵۶,۷
خیلی زیاد	۱۳	۴۳,۳	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره ۱۴، توزیع فراوانی فوق، ۲۰ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که نقش صدا و سیما بر افزایش فرهنگ کتابخوانی دارای تاثیری در حد متوسط می باشد، ۳۸ درصد جامعه نمونه، این تاثیر را زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

(۱۵) رسانه ها تا چه اندازه قادرند استفاده از کتاب را در جامعه فرهنگ سازی کنند؟

جدول شماره (۱۵)

سوال ۱۵	فراوانی	درصد فراوانی	فراوانی تجمعی درصد
خیلی	*	*	*
کم	۵	۱۶,۷	۱۶,۷
متوسط	۹	۳۰,۰	۴۶,۷
زیاد	۱۰	۳۳,۳	۸۰,۰

مطالعه کتاب دارد، ۱۶ درصد جامعه نمونه این تاثیر را در حد متوسط، ۳۰ درصد جامعه نمونه این تاثیر را زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

(۱۲) تا چه اندازه افزایش درآمد خانواده در ایران منجر به افزایش مطالعه کتاب می شود؟

جدول شماره (۱۲)

سوال ۱۲	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	*	*	*
کم	۱۶	۵۳,۳	۵۳,۳
متوسط	۳	۱۰,۰	۶۳,۳
زیاد	۸	۲۶,۷	۹۰,۰
خیلی زیاد	۳	۱۰,۰	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره ۱۲، توزیع فراوانی فوق، ۳۳ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که افزایش درآمد خانواده در ایران تاثیر کمی بر افزایش مطالعه کتاب دارد، ۱۰ درصد جامعه نمونه این تاثیر را در حد متوسط، ۲۸ درصد جامعه نمونه این تاثیر را زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

(۱۳) به نظر شما کارکرد صدا و سیما در معرفی کتب چاپی تا چه اندازه رضایت بخش می باشد؟

جدول شماره (۱۳)

سوال ۱۳	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	۱۱	۳۶,۷	۳۶,۷
کم	۱۱	۳۶,۷	۷۳,۳
متوسط	۳	۱۰,۰	۸۳,۳
زیاد	۳	۱۰,۰	۹۳,۳
خیلی زیاد	۲	۶,۷	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰	*

جدول شماره (۱۷)

سوال ۱۷	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی	۸	۲۶,۷	۲۶,۷
کم	۱۴	۴۶,۷	۷۳,۳
متوسط	۸	۲۶,۷	۱۰۰,۰
زیاد	*	*	*
خیلی	*	*	*
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره ۱۷، توزیع فراوانی فوق، ۲۷ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که فرهنگ کتابخوانی در ایران از توزیع ناهمگونی بین اقشار مختلف جامعه برخوردار است و ۴۸ درصد از گروه مورد بررسی این یکسانی توزیع را کم و مابقی نیز آن را در حد متوسط ارزیابی می نمایند.

(۱۸) نقش کامپیوتر و اینترنت و رسانه‌های مجازی بر فرهنگ کتابخوانی چیست؟

جدول شماره (۱۸)

سوال ۱۸	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی کم	*	*	*
کم	۳	۱۰,۰	۱۰,۰
متوسط	۱۱	۳۶,۷	۴۶,۷
زیاد	۱۳	۴۳,۳	۹۰,۰
خیلی زیاد	۳	۱۰,۰	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره ۱۸، توزیع فراوانی فوق، ۱۰ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که کامپیوتر و اینترنت و رسانه‌های مجازی بر فرهنگ کتابخوانی تاثیر کمی دارد و ۴۶ درصد از گروه مورد بررسی این تاثیر را در حد متوسط و ۴۳ درصد این تاثیر را زیاد و مابقی نیز آنرا خیلی زیاد ارزیابی می نمایند.

(۱۹) به نظر شما چه موانعی بر سر راه

کتابخوانی در ایران وجود دارد؟

خیلی	۶	۲۰,۰	۱۰۰,۰
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره ۱۵، توزیع فراوانی فوق، ۱۷ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که قدرت رسانه‌ها تاثیر کمی بر فرهنگ سازی کتابخوانی دارد و ۳۰ درصد از گروه مورد بررسی این تاثیر را در حد متوسط ارزیابی می نمایند، ۳۳ درصد جامعه نمونه، این تاثیر را زیاد و مابقی نیز خیلی زیاد ارزیابی نمودند.

(۱۶) به نظر شما فرهنگ عمومی تا چه اندازه از نگرش مثبتی نسبت به مطالعه کتاب برخوردار است؟

جدول شماره (۱۶)

سوال ۱۶	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
خیلی	۶	۲۰,۰	۲۰,۰
کم	۱۳	۴۳,۳	۶۳,۳
متوسط	۱۱	۳۶,۷	۱۰۰,۰
زیاد	*	*	*
خیلی	*	*	*
جمع	۳۰	۱۰۰	*

با توجه به جدول شماره ۱۶، توزیع فراوانی فوق، ۲۰ درصد جامعه مورد بررسی بر این باورند که فرهنگ عمومی به میزان خیلی کم از نگرش مثبت نسبت به مطالعه کتاب برخوردار می باشد و ۴۳ درصد از گروه مورد بررسی، این تاثیر را در حد متوسط ارزیابی می نمایند.

(۱۷) به نظر شما فرهنگ کتابخوانی در ایران تا چه حد دارای توزیع یکسان بین اقشار مختلف جامعه است؟

جدول شماره (۱۹)

عنوان مشکل	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
ضعف نظام آموزشی در جهت نهادینه کردن کتابخوانی	۴	۵/۴۱	۵
جانداشتن کتاب در سبد خانوار ایرانی	۶	۸/۱۱	۱۴
در جامعه اهمیتی به کتاب و کتابخوانی داده نمی شود	۵	۶/۷۶	۲۰
عدم اعتماد به میزبانی کتاب	۴	۵/۴۱	۲۶
عدم توانایی مالی	۴	۵/۴۱	۳۱
عدم توجه و سائل ارتباط جمعی به مقوله کتاب	۴	۵/۴۱	۳۶
عدو تبلیغ کتاب	۴	۵/۴۱	۴۲
قیمت بالای کتاب و سطح پایین درآمد خانوار	۱۰	۱۳/۵۱	۵۵
موجود نبودن کتاب	۴	۵/۴۱	۶۱
نا کارایی و سائل توزیع کتاب	۶	۸/۱۱	۶۹
نبودن تربیت صحیح کودکان در خانواده در جهت نهادینه کردن کتابخوانی	۴	۵/۴۱	۷۴
نداشتن عادت به مطالعه	۷	۹/۴۶	۸۴
نداشتن وقت برای مطالعه به جهت چند شغله بودن	۸	۱۰/۸۱	۹۵
نگرانی از سانسور کتاب	۴	۵/۴۱	۱۰۰
	۷۴	۱۰۰	

فرهنگی در راستای گسترش کتاب و کتاب خوانی می باشد.

#### آمار استنباطی

در تحلیل استنباطی، همواره محقق با جریان نمونه گیری و انتخاب یک گروه کوچک موسوم به نمونه از یک گروه بزرگتر موسوم به جامعه آماری یا جمعیت اصلی سر و کار دارد. پژوهشگر به وسیله داده ها و اطلاعات حاصله از نمونه به برآورد و پیشگویی ویژگی های جمعیت مورد مطالعه می پردازد. **آزمون فرضیه اول:** نظام ساختاری در افزایش میزان کتابخوانی موثر است.

**H0:** نظام ساختاری در افزایش میزان

کتابخوانی موثر نیست.

با توجه به جدول شماره ۱۹، جامعه مورد بررسی چالش ها و مشکلات فرهنگ کتابخوانی در کشور و ضعف نظام آموزشی در همه مقاطع را بیان نموده و نگرانی شدید اهل کتاب را از ممیزی کتاب و سانسور کتاب ابراز نمودند و مشکلات عمده بر سر راه توسعه کتابخوانی را مضیقه اقتصادی و چند شغله بودن اشخاص، جانداشتن کتاب در سبد خانوار و قیمت بالای آن، سطح پایین درآمد خانواده های ایرانی و همچنین نداشتن وقت کافی برای این امر عنوان نمودند برخی نیز معتقد بودند که وسایل ارتباط جمعی توجه چندانی به این مسئله نداشته و ناکارآمد در این زمینه عمل نمودند نداشتن عادت به مطالعه و موجود نبودن کتاب و نا کارایی کانال های توزیع و همچنین نهادینه نشدن فرهنگ کتاب و کتابخوانی در خانواده ها از عمده چالش های روبروی مدیران و تصمیم گیران

رابطه‌ای آزمون وجود استقلال بین دو گروه (ضعیف و قوی) یعنی کای-اسکوئر را اجرا می‌کنیم.

جدول شماره (۲۰)

نتیجه کای-اسکوئر a1		میزان انحراف	مورد انتظار	مورد مومشاهده	گزینه
۶۰۰	مقدار کای-اسکوئر (chi-square)	*	*	*	خیلی کم
		۲,۰-	۱۰,۰	۸	کم
۲	آزادی (d)	۱,۰	۱۰,۰	۱۱	متوسط
		۱,۰	۱۰,۰	۱۱	زیاد
۰,۷۲	میزان احتمال خطا (asyp.sing)	*	*	*	خیلی
		*	*	۳۰	جمع

H1: نظام ساختاری در افزایش میزان کتابخوانی موثر است.

باتوجه به فراوانی مورد مشاهده در جدول شماره (۲۰) کای-اسکوئر از دیدگاه جامعه مورد مطالعه، بین نظام ساختاری و افزایش میزان کتابخوانی رابطه وجود دارد. برای حصول اطمینان از وجود چنین

H1: نظام مدیریتی در افزایش میزان کتابخوانی موثر است.

باتوجه به فراوانی مورد مشاهده در جدول شماره (۲۱) کای-اسکوئر از دیدگاه جامعه مورد مطالعه، بین نظام مدیریتی و افزایش میزان کتابخوانی رابطه وجود دارد برای حصول اطمینان از وجود چنین رابطه‌ای آزمون وجود استقلال بین دو گروه (ضعیف و قوی) یعنی کای-اسکوئر را اجرا می‌کنیم.

چون درصد خطای محاسبه شده کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد در نتیجه فرض H1 رد شد. پس می‌توان گفت با ۰/۹۵ درصد اطمینان از دیدگاه جمعیت نمونه نظام ساختاری در افزایش میزان کتابخوانی نقشی را ایفا نمی‌کند.

آزمون فرضیه دوم: نظام مدیریتی در افزایش میزان کتابخوانی موثر است.

H0: نظام مدیریتی در افزایش میزان کتابخوانی موثر نیست.

جدول شماره (۲۱)

نتیجه کای-اسکوئر a1		میزان انحراف	مورد انتظار	مورد مشاهده	گزینه
۱۳	مقدار کای-اسکوئر (chi-square)	*	*	*	خیلی کم
		*	*	*	کم
۱	آزادی (d)	۱۰,۰-	۱۵,۰	۵	متوسط
		۱۰,۰	۱۵,۰	۲۵	زیاد
۰,۰	میزان احتمال خطا (asyp.sing)	*	*	*	خیلی زیاد
		*	*	۳۰	جمع

نظام مدیریتی در افزایش میزان کتابخوانی نقش زیادی را ایفا می‌نماید.

آزمون فرضیه سوم: نظام آموزشی در افزایش میزان کتابخوانی موثر است.

چون درصد خطای محاسبه شده کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد در نتیجه فرض H0 رد شد. پس می‌توان گفت با ۰/۹۵ درصد اطمینان از دیدگاه جمعیت نمونه

مطالعه بین نظام آموزشی و افزایش میزان کتابخوانی رابطه وجود دارد برای حصول اطمینان از وجود چنین رابطه‌ای آزمون وجود استقلال بین دو گروه (ضعیف و قوی) یعنی کای-اسکوئر را اجرا می‌کنیم.

H0: نظام آموزشی در افزایش میزان کتابخوانی موثر نیست.  
H1: نظام آموزشی در افزایش میزان کتابخوانی موثر است.

با توجه به فراوانی مورد مشاهده در جدول شماره (۲۲) کای-اسکوئر از دیدگاه جامعه مورد

جدول شماره (۲۲)

نتیجه کای-اسکوئر a1		میزان انحراف	مورد انتظار	مورد مشاهده	گزینه
۸	مقدار کای-اسکوئر (chi-square)	*	*	*	خیلی کم
		۷,۰-	۱۰,۰	۳	کم
۲	آزادی (d)	۲,۰	۱۰,۰	۱۲	متوسط
		۵,۰	۱۰,۰	۱۵	زیاد
۰,۰۲۰	میزان احتمال خطا (asyp.sing)	*	*	*	خیلی زیاد
		*	*	۳۰	جمع

H1: نظام اقتصادی در افزایش میزان کتابخوانی موثر است.  
با توجه به فراوانی مورد مشاهده در جدول شماره (۲۳) کای-اسکوئر از دیدگاه جامعه مورد مطالعه بین نظام اقتصادی و افزایش میزان کتابخوانی رابطه وجود دارد. برای حصول اطمینان از وجود چنین رابطه‌ای آزمون وجود استقلال بین دو گروه (ضعیف و قوی) یعنی کای-اسکوئر را اجرا می‌کنیم.

چون درصد خطای محاسبه شده کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد در نتیجه فرض H1 رد شده پس می‌توان گفت با ۰/۹۵ درصد اطمینان از دیدگاه جمعیت نمونه نظام آموزشی در افزایش میزان کتابخوانی نقشی زیادی را ایفا می‌نماید.  
آزمون فرضیه چهارم: نظام اقتصادی در افزایش میزان کتابخوانی موثر است.

H0: نظام اقتصادی در افزایش میزان کتابخوانی موثر نیست.

نتیجه کای-اسکوئر a1		میزان انحراف	مورد انتظار	مورد مشاهده	گزینه
۱۲	مقدار کای-اسکوئر (chi-square)	*	*	*	خیلی کم
		۲,۵	۷,۵	۱۰	کم
۳	آزادی (d)	۶,۵	۷,۵	۱۴	متوسط
		۴,۵-	۷,۵	۳	زیاد
۰,۰۰۸	میزان احتمال خطا (asyp.sing)	۴,۵-	۷,۵	۳	خیلی زیاد
		*	*	۳۰	جمع

نظام اقتصادی در افزایش میزان کتابخوانی نقشی نسبتاً ضعیفی را ایفا می‌نماید.

چون درصد خطای محاسبه شده کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد در نتیجه فرض H0 رد شد. پس می‌توان گفت با ۰/۹۵ درصد اطمینان از دیدگاه جمعیت نمونه

آزمون فرضیه پنجم: نظام اجتماعی در افزایش میزان کتابخوانی موثر است.

H0: نظام اجتماعی در افزایش میزان کتابخوانی موثر نیست.

H1: نظام اجتماعی در افزایش میزان کتابخوانی موثر است.

باتوجه به فراوانی مورد مشاهده در جدول شماره (۲۴) کای-اسکوئر از دیدگاه جامعه مورد مطالعه، بین نظام اجتماعی و افزایش میزان کتابخوانی رابطه وجود دارد. برای حصول اطمینان از وجود چنین رابطه‌ای آزمون وجود استقلال بین دو گروه (ضعیف و قوی) یعنی کای-اسکوئر را اجرا می‌کنیم.

جدول شماره (۲۴)

نتیجه کای-اسکوئر a1		میزان انحراف	مورد انتظار	مورد مشاهده	گزینه
۱۵	مقدار کای-اسکوئر (chi-square)	*	*	*	خیلی کم
		۵,۰-	۱۰,۰	۵	کم
۲	آزادی (d)	۱۰,۰	۱۰,۰	۲۰	متوسط
		۵,۰-	۱۰,۰	۵	زیاد
۰,۰ ۰۱	میزان احتمال خطا (asyp.sing)	*	*	*	خیلی زیاد
		*	*	۳۰	جمع

چون درصد خطای محاسبه شده کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد در نتیجه فرض H0 رد شد. پس می‌توان گفت با ۰/۹۵ درصد اطمینان از دیدگاه جمعیت نمونه نظام اجتماعی در افزایش میزان کتابخوانی نقشی زیادی را ایفا می‌نماید.

### جمع بندی

چنانکه قبلاً نیز اشاره شد مضمون این رساله اساساً رویکردی فلسفی و بعضاً جامعه‌شناختی به فرهنگ، توسعه فرهنگی و نقش کتاب و کتابت در این فرایند دارد. این رویکرد که در مطالعات فرهنگی درباره فرهنگ و صنعت فرهنگ اغلب نادیده می‌ماند، رویکردی است ضروری و بنیادین که غفلت از آن، چه بسا پروژه‌های توسعه فرهنگی به ویژه در خصوص کتابخوانی را در حد اقدامات پراکنده، سطحی و نامرتب به یکدیگر نازل می‌کند که به نسبت صرف هزینه تأثیرات ضعیفی دارند. فراموش نباید کرد که نظریه صنعت فرهنگ آدورنو و هورکهایمر در زمینه متنی قویاً فلسفی مطرح می‌شود. صنعت فرهنگ از

نگاه این دو نماینده نامدار مکتب فرانکفورت ثمره تلخ روشنگری و خرد ابزاراندیش است که به نوبه خود ریشه‌ای بس کهن به مدت تاریخ زبان دارد. مکتب فرانکفورت در سنت فلسفه آلمان و در چالش با پدیدارشناسی و پوزیتیویسم بالیدن گرفته است. رویکرد به بنیادهای هستی‌شناختی به هیچ وجه به معنای رویگردانی از برنامه‌های عملی خیرخواهانه‌ای چون افزایش کتابخانه‌ها، تربیت کتابدار، تشویق پندآموزانه خانواده به مطالعه، گرامیداشت هفته کتاب و برگزاری نمایشگاه‌ها، اردوها و مسابقات کتابخوانی، بهره‌گیری از مترو و اتوبوس برای عرضه کتاب‌های کوچک و ساده فهم و مانند این‌ها نیست. ضمیمه این مقاله‌ی تحقیقی درباره راهکارهای عملی عرضه شده است. در همین افزوده می‌خوانیم که در کشورهای پیشرفته، گسترش روز افزون رسانه‌های تصویری مانع از این نشده است که شمارگان کتاب و سرانه مطالعه افزایش بیابد. سرانه چند دقیقه‌ای مطالعه در ایران و ناکارگر بودن اقدامات عملی مسئولان که در حسن نیت آن‌ها شکی نیست به ما حق می‌دهد که یکبار هم که شده با

ایمان به تأثیر عمل به شرط مبتنی بودن آن بر نظر ژرف‌کاوانه و ریشه‌ای، به جای آرایش و پیرایش شاخه‌ها و پرداختن به معلول‌ها ریشه و علت را پیدا کنیم. زمانی که همین کتابخانه‌های موجود از کتابخوان خالی است افزایش شمار کتابخانه‌ها گرچه فی‌نفسه ارزشمند است، اما به نظر نمی‌رسد که در انگیزه کتابخوانی تأثیر چندانی داشته باشد.

### منابع و مأخذ

- ۱) سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران ۱۳۶۵.
- ۲) آشوری، داریوش. تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ نشر آگه، تهران، ۱۳۸۰.
- ۳) جمادی، سیاوش. زمینه و زمان پدیدارشناسی، نشر ققنوس، تهران، ۱۳۸۵.
- ۴) احمدی، بابک. خاطرات ظلمت. نشر مرکز، تهران، ۱۳۷۶.
- ۵) پهلوان، چنگیز. فرهنگ‌شناسی. چاپ دوم، نشر قطره، تهران، ۱۳۸۲.
- ۶) چامسکی، نوام. «روشنفکران و مسئولیت‌های زندگی عمومی» ترجمه فرهاد فرهمند. در خردنامه، شماره ۱۵، مهر ۱۳۸۳.
- ۷) مردوخی، با یزید. «توسعه ملی بدون آینده‌نگری» در روزنامه اعتماد. (۱۷ فروردین ماه ۱۳۸۶: ۱۴)

- 8) Inwood, Michael. Hegel. Routledge, London, and New York, 2002.
- 9) Kemp, Peter. Literary Quotations. Oxford University Press, London. 8991.
- 10) Schirmacher, Wolfgang. Franfar school the Continuum, New York, 0002.